O'ZBEKISTONDA NEFT-GAZ MUSTAQILLIGINI TA'MINLASHNING INSTITUTSIONAL VA IQTISODIY ASOSLARI

Tutg'unov Shaxzodbek Muhammadjon o'g'li
Qo'qon universiteti Andijon filiali, Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasi o'qituvchisi
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.23504363

Annotatsiya. Maqolada O'zbekiston mustaqilligining dastlabki davrida neft va gaz sanoatini milliy boshqaruv tizimiga o'tkazish, tarmoqni institutsional jihatdan qayta tashkil etish hamda ichki yoqilg'i-energetika ehtiyojlarini ta'minlashga qaratilgan islohotlar tarixiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda normativ-huquqiy hujjatlar, tarmoq hisobotlariga oid ma'lumotlar, davriy nashrlar va rasmiy korporativ axborotlar tarixiylik, muammoviy-xronologik yondashuv, manbalarni tanqidiy tahlil qilish hamda statistik taqqoslash asosida o'rganiladi. Neft-gaz sanoatidagi boshqaruv o'zgarishlari konlarni o'zlashtirish, qayta ishlash quvvatlarini rivojlantirish, transport infratuzilmasini takomillashtirish va xorijiy investitsiyalarni jalb etish bilan o'zaro bog'liqlikda yoritiladi. Islohotlar natijasida ishlab chiqarishning kengayishi, importga qaramlikning kamayishi va eksport imkoniyatlarining ortishi ko'rsatiladi. Neft-gaz mustaqilligi tabiiy resurslarga egalik qilish bilan birga, ularni qazib olish, qayta ishlash va iste'molchiga yetkazib berish imkoniyatlarini milliy manfaatlar asosida boshqarish bilan bog'liq jarayon sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: davlat mustaqilligi, neft-gaz sanoati, yoqilg'i-energetika resurslari, iqtisodiy xavfsizlik, institutsional islohotlar, "O'zbekneftgaz", uglevodorodlar, neftni qayta ishlash, xorijiy investitsiyalar, gaz transporti, mahsulot taqsimoti, eksport.

Kirish

O'zbekiston davlat mustaqilligining iqtisodiy asoslarini mustahkamlashda yoqilg'i-energetika resurslarini milliy manfaatlar asosida boshqarish muhim o'rin tutdi. Mustaqillik neft va gaz sanoatini yangidan vujudga keltirmadi, balki mavjud ishlab chiqarish salohiyatini respublika tasarrufiga o'tkazish, uning faoliyatini ichki ehtiyojlar va milliy taraqqiyot maqsadlariga muvofiqlashtirish imkonini yaratdi. Shu jihatdan, neft-gaz mustaqilligini shakllantirish jarayoni siyosiy suverenitetni iqtisodiy imkoniyatlar bilan ta'minlashning muhim yo'nalishi bo'ldi.

Sobiq Ittifoq sharoitida O'zbekistonning neft va gaz sanoati umumittifoq ishlab chiqarish hamda taqsimot tizimiga bo'ysundirilgan edi. Mahsulotlarni taqsimlash, korxonalarning moddiy-texnik ta'minoti va rivojlanish yo'nalishlari bo'yicha asosiy qarorlar Markaz tomonidan qabul qilinardi. Mahalliy ehtiyojlar uchun neft mahsulotlari yoki gaz ajratish masalasi ham ko'p bosqichli ma'muriy kelishuvlarni talab etgan. Bunday boshqaruv tartibi respublikada ishlab chiqarilgan resurslardan ichki talabga muvofiq foydalanish imkoniyatlarini cheklagan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov mustaqil taraqqiyotning dastlabki natijalarini baholar ekan, mazkur holatni quyidagicha ifodalagan: "Bu o'rinda avvalo shuni aytish lozimki, O'zbekiston tabiiy gaz, neft va gaz kondensati bo'yicha aniqlangan ulkan sanoat zaxiralariga ega bo'lganiga qaramasdan, ilgari iqtisodiyot tarmoqlari va aholi ehtiyojini qondirish uchun yiliga 6–7 million tonna neft va neft mahsulotlarini chetdan keltirish va buning uchun katta miqdordagi valyuta resurslarini sarflashga majbur bo'lar edi. ...Bugungi kunda O'zbekiston bu borada mamlakatning va

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

aholining o'sib borayotgan ehtiyojlarini ta'minlash bilan birga, eksport hajmini ham ko'paytirishga erishdi" [1, 13–15-b.].

Mustaqillik arafasida umumittifoq iqtisodiy inqirozi tarmoqning texnik va tashkiliy muammolarini kuchaytirdi. Yangi uskunalar yetkazib berishdagi uzilishlar, burg'ilash texnikasining to'xtab qolishi va texnologik tartiblarning buzilishi ishlab chiqarish barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Shu sababli respublikaning resurslarga egalik huquqini ta'minlash bilan bir vaqtda ishlab chiqarishni boshqarish, texnik yangilanish va investitsiya masalalarini hal etish zarurati yuzaga keldi.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov ushbu yo'nalishning strategik mazmunini: "Yurtimizda yoqilg'i-energetika va g'alla mustaqilligiga erishish muhim strategik vazifa sifatida kun tartibiga qo'yildi", deb belgilagan [1, 13-b.]. Mazkur vazifa neft-gaz sanoatini iqtisodiy islohotlarning umumiy jarayonidan ajratmagan holda, uning milliy xavfsizlik va ichki ta'minotdagi ahamiyatini hisobga olib rivojlantirishni talab etdi.

Tadqiqotning maqsadi 1991–2007-yillarda O'zbekistonda neft-gaz mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan institutsional, ishlab chiqarish va investitsiyaviy o'zgarishlarning mazmuni hamda natijalarini tarixiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Bunda boshqaruv tizimining qayta tashkil etilishi, xomashyo bazasining rivojlanishi, qayta ishlash va transport infratuzilmasining yangilanishi hamda xalqaro hamkorlikning kengayishi o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida ko'rib chiqiladi.

Materiallar va metodlar

Tadqiqot tarixiy-hujjatli tahlilga asoslanadi. Manbaviy asosni O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov asarlari va ma'ruzalari, neft-gaz sanoatini tashkil etishga doir normativ-huquqiy hujjatlar, "O'zbekneftgaz" tizimining yillik hisobotlariga havola qilingan ma'lumotlar, "O'zbekiston neft va gaz jurnali", "Ekonomicheskiy vestnik Uzbekistana", "Ekonomicheskoye obozreniye Uzbekistana" nashrlari hamda rasmiy korporativ axborotlar tashkil etadi

Natijalar

Mustaqillikning dastlabki davrida neft-gaz sanoati oldida mavjud resurslarni ichki ehtiyojlarga yo'naltirish va tarqoq ishlab chiqarish bo'g'inlarini muvofiqlashtirish vazifasi turardi. Qidiruv, burg'ilash, qazib olish, qayta ishlash, tashish va tayyor mahsulotni sotish jarayonlarining yagona tashkiliy tizimda bog'lanishi ushbu vazifani amalga oshirishning asosiy shartlaridan biri bo'ldi.

O'zbekiston neft va gaz sanoati davlat konserni "O'zbekneftgaz" 1992-yil 3-maydagi PF-393-son Farmon bilan tashkil etilgan. Konsernning vazifalari qatoriga tarmoq korxonalari faoliyatini muvofiqlashtirish, konlardan samarali foydalanish, zaxiralarni ko'paytirish, texnik yangilanish va ilmiy-tadqiqot ishlarini tashkil etish kiritilgan. Shu yil 23-dekabrdagi PF-518-son Farmon bilan konsern neft va gaz sanoati milliy korporatsiyasiga aylantirilgan [3; 13; 14].

Bu o'zgarishlar tarmoqni respublika boshqaruviga o'tkazish bilan cheklanmagan. Korxonalar faoliyatini bozor munosabatlariga moslashtirish, xo'jalik mustaqilligini kengaytirish va tashqi iqtisodiy aloqalarni rivojlantirish ham ko'zda tutilgan. Milliy korporatsiya davlat, davlat-aksiyadorlik, ijara, jamoa va qo'shma korxonalarni birlashtirish imkoniyatiga ega tashkiliy shakl sifatida belgilangan [14].

Tarmoq hisobotlariga oid ma'lumotlarga ko'ra, 1993-yilda "O'zbekgazsanoat" va "O'zbekneft" ishlab chiqarish birlashmalari negizida qazib chiqarish faoliyatini birlashtiruvchi davlat hissadorlik tuzilmasi shakllantirilgan. Uning tarkibiga 28 ta korxona va tashkilot kirib, 8 tasi huquqiy jihatdan mustaqil faoliyat yuritgan. 1994-yilda qazib chiqarish birlashmasiga qarashli 5 ta davlat korxonasi davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirish dasturiga kiritilgan [4, 1–2-b.].

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Keyingi muhim bosqich 1998-yilda milliy korporatsiyaning milliy xolding kompaniyasiga aylantirilishi bo'ldi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 15-dekabrdagi 523-son qarorida "O'zgeoneftgazqazibchiqarish", "O'zneftgazqurilish", "O'zneftmahsulot", "O'zneftniqaytaishlash", "O'zneftgazishchita'minot", "O'zburg'un eftgaz", "O'ztransgaz" va "O'zneftgazmash" aksiyadorlik kompaniyalarini tashkil etish belgilandi [15]. Mazkur hujjat boshqaruv islohotlarini davlat ulushi saqlangan aksiyadorlik tizimi doirasida amalga oshirishni nazarda tutgan.

Shunday qilib, tarmoqdagi institutsional o'zgarishlar oddiy tashkiliy qayta nomlashdan iborat bo'lmagan. Ular ishlab chiqarish bo'g'inlarining o'zaro aloqalarini tartibga solish, mulkiy munosabatlarni o'zgartirish va investitsiyalarni jalb etishga mos boshqaruv shakllarini joriy qilishga qaratilgan.

O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan 1992-yilda belgilangan tarmoq vazifalari uch asosiy yo'nalishni qamrab olgan: neft va gaz kondensati qazib olishni oshirish; mahsulot sifatini yaxshilash uchun qayta ishlash jarayonlarini chuqurlashtirish; yangi konlarni ochish orqali uglevodorodlar, ayniqsa, suyuq uglevodorodlar zaxiralarini ko'paytirish.

Ushbu vazifalar "1993–2000-yillar davomida O'zbekiston Respublikasining neft va gaz sanoatini rivojlantirish konsepsiyasi" hamda "1995–2000-yillarga mo'ljallangan geologiya-qidiruv ishlari konsepsiyasi"da rivojlantirilgan [5]. Dasturiy yondashuv qazib olishni ko'paytirish bilan birga, uning istiqboldagi xomashyo ta'minotini ham mustahkamlashga qaratilgan edi.

Mamlakatning resurs imkoniyatlari O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov tomonidan quyidagicha tavsiflangan: "O'zbekiston noyob yonilg'i-energetika resurslariga ega. Qidirib topilgan gaz zaxiralari 2 trillion kubometrga yaqin, ko'mir – 2 milliard tonnadan ortiq, 160 dan ortiq neft koni mavjud. …Neft va gaz zahiralari 1 trln. AQSH dollaridan ziyod baholanmoqda. Qidirib topilgan zahiralar Respublika ehtiyojini tabiiy gaz bo'yicha 35 yildan ko'proq, neft bo'yicha esa – 30 yil qoplaydi" [2, 233–234-b.].

Mazkur baholar 1997-yildagi resurs va iste'mol sharoitini aks ettiradi. Ularning tarixiy ahamiyati neft-gaz sanoatini rivojlantirish uchun mavjud imkoniyatlar qanday baholanganini ko'rsatishidadir.

Ko'kdumaloq konini o'zlashtirish suyuq uglevodorodlar ishlab chiqarishni oshirishda muhim yo'nalish bo'ldi. 1991–1995-yillarda ushbu havzada 100 ta quduq burg'ilangani, neft, gaz va gaz kondensatini tayyorlash qurilmasi ishga tushirilgani qayd etilgan [6]. Keyinchalik qazib olish va tayyorlash infratuzilmasining rivojlantirilishi konning ishlab chiqarish tizimidagi ahamiyatini oshirdi.

Sho'rtan koni va Muborak gazni qayta ishlash zavodi ham gaz hamda kondensat ishlab chiqarish tizimida muhim o'rin egalladi. Bunda Muborak zavodini mustaqillik davrida yangidan qurilgan korxona sifatida ko'rsatish to'g'ri emas: u 1971-yilda ishga tushirilgan. Mustaqillik davridagi o'zgarishlar avval shakllangan ishlab chiqarish bazasidan foydalanish va uni rivojlantirish bilan bog'liq holda baholanishi lozim [20].

1990-yillarning birinchi yarmida neft va gaz kondensati ishlab chiqarishning o'sishi ichki ta'minotni yaxshilashga xizmat qildi. 1990-yilda ushbu mahsulotlar hajmi 2,81 mln tonnani tashkil etgan bo'lsa, 1995-yilda 7,60 mln tonnaga yetgan. Mazkur qiymatlar asosida ishlab chiqarish qariyb 2,70 barobar yoki 170,5 foizga oshganini aniqlash mumkin [7].

Neft importiga oid ma'lumotlarda yillik 5,7 mln tonnalik hajmning 1995-yilga kelib 0,2 mln tonnagacha kamaygani ko'rsatilgan [7]. Bu ko'rsatkich tashqi ta'minotga qaramlikning keskin qisqarganini ifodalaydi. Biroq ayni raqam mavjud bo'lgan sharoitda 1995-yilda import mutlaqo to'xtaganini bir vaqtning o'zida qat'iy ta'kidlash mumkin emas. Neft mustaqilligiga erishish

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

jarayonini ichki ishlab chiqarishning kengayishi va tashqi yetkazib berishga ehtiyojning kamayishi orqali baholash aniqroqdir.

Gaz ishlab chiqarish 1995-yilda 48,65 mlrd kubometrga yetgani va ichki talabni qondirishdan tashqari 6,8 mlrd kubometr gazni xorijga sotish imkoniyati mavjud bo'lgani qayd etilgan [7]. Bu holat gazning bir vaqtning o'zida ichki ta'minot va eksport resursi sifatidagi ahamiyatini ko'rsatadi.

1991–2003-yillardagi ishlab chiqarish dinamikasiga oid ma'lumotlarda neft va kondensat qazib olish 2,83 mln tonnadan 7,13 mln tonnaga yetgani ko'rsatiladi. Ushbu o'zgarish qariyb 2,52 barobar o'sishga teng. Gaz qazib olishning 41,8 mlrd kubometrdan 58,1 mlrd kubometrga ko'payishi esa qariyb 1,39 barobar o'sishni bildiradi [11, 34-b.].

1-jadval.

Ishlab chiqarish va eksportdagi ayrim o'zgarishlar

Ko'rsatkich	Davr	Boshlang'ich miqdor	Yakuniy miqdor	O'zgarish
Neft va gaz kondensati ishlab chiqarish	1990–1995	2,81 mln t	7,60 mln t	2,70 barobar
Neft va kondensat qazib olish	1991–2003	2,83 mln t	7,13 mln t	2,52 barobar
Tabiiy gaz qazib olish	Taqqoslanayotgan davr, yakuni 2003-yil	41,8 mlrd m^3	58,1 mlrd m^3	1,39 barobar
Gaz eksporti	1995–2003	—	—	1,4 barobar
Neftni qayta ishlash mahsulotlari eksporti	1995–2003	—	—	1,35 barobar
Suyultirilgan gaz eksporti	1995–2003	—	—	4,6 barobar

Ishlab chiqarishning kengayishi qayta ishlash sanoati uchun xomashyo ta'minotini yaxshiladi. Shu bilan birga, neft-gaz mustaqilligini faqat qazib olingan resurs hajmi bilan tavsiflash yetarli emas. Mahsulot tarkibi, qayta ishlash imkoniyatlari va iste'molchilarga yetkazib berish tizimi ham ushbu jarayonning tarkibiy qismini tashkil etdi.

Qazib olish hajmining ortishi neft va gazni qayta ishlash imkoniyatlarini kengaytirishni talab qildi. Texnologik yangilanishning asosiy yo'nalishlari mahsulot sifatini yaxshilash, ishlab chiqariladigan mahsulotlar turini ko'paytirish hamda xomashyoni chuqurroq qayta ishlashdan iborat bo'ldi.

1990-yillardagi davriy nashrlarda "AT-5" qurilmasining ishga tushirilishi, "Fersol" va "Ferlita" texnik moylarini ishlab chiqarish o'zlashtirilgani qayd etilgan [9; 10]. Ushbu ma'lumotlar qayta ishlash sanoatida mahsulot turini kengaytirish va tashqi bozor talablariga moslashish jarayonlarini aks ettiradi.

1997-yilda Buxoro neftni qayta ishlash zavodining foydalanishga topshirilishi tarmoqning texnologik rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi. Loyiha "Technip", "Marubeni" va "JGC"

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

kompaniyalari ishtirokidagi xalqaro hamkorlik asosida amalga oshirilgan [18]. Farg'ona neftni qayta ishlash zavodida esa rekonstruksiya va gidrodesulfurizatsiya quvvatlarini rivojlantirish orqali mahsulot sifatini yaxshilashga e'tibor qaratilgan. Bu jarayonda "Mitsui" va "Toyo Engineering" kompaniyalari bilan hamkorlik muhim o'rin tutgan.

2001-yilda Sho'rtan gaz-kimyo majmuasining barpo etilishi gazni kimyoviy qayta ishlash yo'nalishining rivojlanishiga xizmat qildi. Loyiha "ABB Lummus Global" boshchiligidagi, "Mitsui", "Toyo Engineering", "Nissho Iwai" va "ABB Soimi" kompaniyalari qatnashgan konsorsium bilan hamkorlikda amalga oshirilgan [18].

Texnologik hamkorlik yangi zavodlar qurish bilan cheklanmagan. 2000-yildan "O'zneftgazmash" va "Dresser-Rand" hamkorligida tashkil etilgan "UZ-DR Servis markazi" kompressor hamda nasos uskunalarini ta'mirlash va ehtiyot qismlar bilan ta'minlashga yo'naltirilgan. "Volgaburmash" bilan hamkorlikdagi "UZ-VBM" faoliyati esa burg'ilash asboblarini ishlab chiqarish imkoniyatlarini rivojlantirishga xizmat qilgan.

Bunday loyihalar import qilinadigan texnologiyalardan foydalanish bilan bir qatorda, ularga texnik xizmat ko'rsatish va tegishli ishlab chiqarish kooperatsiyasini shakllantirish zaruratini ham yuzaga chiqardi.

Neft-gaz mustaqilligining amaliy natijalari resurslarni iste'molchiga barqaror yetkazib berish imkoniyatlari bilan bevosita bog'liq edi. Shu sababli magistral quvurlar, kompressor stansiyalari va yerosti gaz saqlash inshootlarini rivojlantirish ishlab chiqarishning kengayishi bilan birga olib borildi.

Mustaqillik davrida avvaldan mavjud gaz transporti infratuzilmasi milliy ta'minot va tashqi savdo vazifalariga muvofiq rivojlantirildi. O'rta Osiyo–Markaz va Buxoro–Ural magistral tarmoqlari gaz tranziti hamda eksportida muhim ahamiyatga ega bo'ldi. Ularni umumiy mintaqaviy gaz ta'minoti tizimi bilan bog'liq holda baholash zarur [11, 40-b.].

1999-yilda Xo'jaobod yerosti gaz saqlash omborining foydalanishga topshirilishi qish mavsumida iste'mol oshishini qoplash imkoniyatlarini kengaytirdi. Loyiha "BSI Industries" bilan hamkorlikda, "Dresser-Rand" kompressorlaridan foydalanilgan holda amalga oshirilgan [18].

2004–2020-yillarga mo'ljallangan modernizatsiya yo'nalishlarida 198 km magistral gaz quvuri qurish, 445 km va 878 km uzunlikdagi quvurlarni tiklash hamda kengaytirish, Sarimoy kompressor stansiyasini qurib bitkazish belgilangan. Shuningdek, 20 ta gaz haydovchi kompressor stansiyasi va yerosti gaz saqlash inshootlaridagi 4 ta kompressor stansiyasini kengaytirish, 123,3 km gaz quvuri shoxobchalarini rekonstruksiya qilish nazarda tutilgan. Dasturiy maqsadlardan biri 2014-yilda gaz eksportini 16 mlrd kubometrga yetkazish edi [11, 41-b.]. Mazkur ko'rsatkichlar erishilgan natijalar emas, o'sha davrda belgilangan reja sifatida talqin qilinadi.

Tarmoqning ilmiy ta'minotida "O'zLITIneftegaz", "IGIRNIGM" va "Neftegazkonstruksiya" kabi ilmiy-tadqiqot hamda loyihalash tashkilotlari faoliyati muhim bo'lgan. Geologik ma'lumotlarni tahlil qilish, konlarni o'zlashtirish loyihalarini tayyorlash va ishlab chiqarish texnologiyalarini takomillashtirish qazib olish hamda qayta ishlash imkoniyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq holda olib borilgan.

Neft-gaz sanoatini modernizatsiya qilish katta hajmdagi moliyaviy resurslar va texnologik hamkorlikni talab etdi. Shu sababli institutsional islohotlar bilan bir qatorda xorijiy investorlar bilan hamkorlikning huquqiy asoslari yaratildi.

2001-yil 7-dekabrda qabul qilingan 312-II-son "Mahsulot taqsimotiga oid bitimlar to'g'risida"gi Qonun ushbu yo'nalishdagi asosiy hujjatlardan biri bo'ldi. 2002-yil 13-dekabrdagi 444-II-son Qonun bilan esa "Yer osti boyliklari to'g'risida"gi Qonunning yangi tahriri tasdiqlandi [16; 17]. Mazkur

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

hujjatlar yerosti resurslaridan foydalanish va investitsiyaviy hamkorlikning huquqiy tartiblarini belgilashga xizmat qildi. lex.uz

2004-yil 16-iyunda Qandim–Xauzak–Shodi loyihasi bo'yicha mahsulot taqsimotiga oid bitim imzolandi. Investorlar konsorsiumida "LUKOIL" va "O'zbekneftgaz" qatnashgan. Rasmiy xabarda bitim muddati 35 yil, rejalashtirilgan kapital xarajatlar esa taxminan 1 mlrd AQSH dollari sifatida ko'rsatilgan. Yillik gaz qazib olishning eng yuqori hajmi qariyb 9 mlrd kubometrga yetishi prognoz qilingan [19]. Bu parametrlar loyiha kutilmalarini ifodalaydi va amalga oshirilgan natijalar bilan tenglashtirilmaydi. lukoil.com

2002-yilda "Gazprom" va "O'zbekneftgaz" o'rtasida strategik hamkorlik kelishuvining tuzilishi Rossiya kompaniyalari bilan aloqalarni rivojlantirishning yana bir yo'nalishi bo'ldi. Shohpaxta konining qoldiq zaxiralarini o'zlashtirishga doir hamkorlik gaz qazib olishni rivojlantirish va mavjud konlardan foydalanishni davom ettirishga qaratildi [18].

Xalqaro hamkorlik geografiyasi Rossiya bilan cheklanmagan. "O'zbekneftgaz" tizimi Yaponiya, AQSH va Yevropa kompaniyalari bilan qurilish, injiniring, uskunalar yetkazib berish va moliyaviy maslahat yo'nalishlarida aloqalar o'rnatgan. "BNP Paribas", "Technip", "Bentec", "Mitsui", "Toyo Engineering" va boshqa hamkorlar ishtiroki texnologik hamda moliyaviy imkoniyatlarni kengaytirgan.

Tashqi savdoda neft mahsulotlari va suyultirilgan gazni MDH mamlakatlariga yetkazib berish bilan birga, polietilen va oltingugurt eksporti yo'nalishlari ham rivojlangan. 1995–2003-yillarda gaz eksportining 1,4 barobar, neftni qayta ishlash mahsulotlari eksportining 1,35 barobar va suyultirilgan gaz eksportining 4,6 barobar ko'payishi ushbu jarayonni ifodalaydi [11, 34-b.].

2006–2007-yillarda yoqilg'i mahsulotlarining sanoat ishlab chiqarishidagi ulushi 17,2 foizdan 17,8 foizga oshgan. Iqtisodiyotga jalb etilgan xorijiy investitsiyalar va kreditlardan foydalanishda yoqilg'i-energetika sanoatining ulushi esa 7,9 foizdan 42,9 foizga ko'tarilgani qayd etilgan [12, 18, 29-b.]. Bu o'zgarishlar tarmoqning investitsiyaviy ustuvorligini ko'rsatadi, biroq investitsiya ulushining ortishi o'z-o'zidan barcha loyihalarning iqtisodiy samaradorligini isbotlamaydi.

Muhokama

Tahlil neft-gaz mustaqilligini bir-biri bilan bog'liq bir necha jarayon orqali tushuntirish zarurligini ko'rsatadi. Birinchi jarayon tabiiy resurslar va tarmoq boshqaruvini respublika tasarrufiga o'tkazishdan iborat bo'lgan. Ikkinchisi qazib olish hamda qayta ishlash imkoniyatlarini oshirish orqali ichki talabni qondirishga qaratilgan. Uchinchisi transport, saqlash va eksport infratuzilmasini rivojlantirish bilan bog'liq kechgan.

Shu nuqtayi nazardan, resurslarga egalik huquqi iqtisodiy mustaqillikning zarur sharti bo'lsa-da, uning amaliy natijasi ishlab chiqarish quvvatlari va boshqaruv imkoniyatlariga bog'liq edi. Neft yoki gaz zaxiralarining mavjudligi ularni zarur hajmda qazib olish, qayta ishlash va iste'molchiga uzluksiz yetkazib berish imkoniyati bilan bir xil mazmunga ega emas.

Institutsional islohotlar tarmoqning turli bo'g'inlarini milliy darajada muvofiqlashtirishga xizmat qildi. Konsern, milliy korporatsiya va xolding shakllarining ketma-ket joriy etilishi boshqaruvni o'zgartirishning bosqichma-bosqich xususiyatini ifodalaydi. Biroq aksiyadorlik shakliga o'tishni davlatning iqtisodiy ishtiroki tugatilishi deb talqin qilish noto'g'ri. 1998-yildagi tartiblar davlat nazoratini saqlagan holda korporativ boshqaruv va aksiyadorlik munosabatlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan edi [15].

1990-yillarda qazib olishning ko'payishi importga ehtiyojni kamaytirish uchun asos yaratdi. Biroq bu o'sishning iqtisodiy natijasi qayta ishlash sanoati bilan bog'liq holda yuzaga chiqdi. Buxoro

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

neftni qayta ishlash zavodi, Farg'ona zavodining rekonstruksiyasi va Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi xomashyoni turli tayyor mahsulotlarga aylantirish imkoniyatlarini kengaytirdi.

Shu bilan birga, ishlab chiqarish o'sishini faqat bitta kon yoki bitta tashkiliy qarorning natijasi sifatida izohlash yetarli emas. Konlarni o'zlashtirish, texnik jihozlash, investitsiya, transport va boshqaruvdagi o'zgarishlar birgalikda ta'sir ko'rsatgan. Ko'kdumaloq konining ahamiyati ham ushbu umumiy ishlab chiqarish tizimi doirasida baholanishi lozim.

Xorijiy hamkorlikning roli ham ikki jihatda namoyon bo'lgan. Bir tomondan, u yirik loyihalarni moliyalashtirish va zamonaviy texnologiyalarni jalb etish imkonini bergan. Ikkinchi tomondan, uskunalarga xizmat ko'rsatish, ehtiyot qismlar tayyorlash va loyihalash bo'yicha mahalliy imkoniyatlarni rivojlantirish zaruratini kuchaytirgan. Shu sababli xalqaro hamkorlik neft-gaz mustaqilligiga zid jarayon sifatida emas, balki tegishli shartlar asosida uning ishlab chiqarish imkoniyatlarini kengaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'lgan.

Tarmoq rivojlanishiga oid raqamlardan foydalanishda ularning mazmuni va hisoblash asosini aniqlash muhim. Masalan, 1990-yil uchun keltirilgan 34,8 mlrd kubometr va 1995-yildagi 48,65 mlrd kubometr o'zaro taqqoslansa, yakuniy hajm boshlang'ich ko'rsatkichning qariyb 139,8 foizini tashkil etadi. Shuning uchun ushbu juft qiymatni "120 foiz" tarzida ifodalash arifmetik jihatdan mos kelmaydi. Biroq bu hisob-kitob 34,8 mlrd kubometrning statistik qamrovi to'g'riligini mustaqil tasdiqlamaydi.

MDH mamlakatlari bo'yicha 50 va 58,1; 70,9 va 88,9; 95,7 va 143,3; 267 va 320 foizlik juft ko'rsatkichlarning taqqoslash yillari hamda mahsulot turi aniq ajratilmagan [8]. Shu sababli ular asosida mamlakatlar rivojlanishiga qat'iy qiyosiy baho berish cheklangan.

2007-yilning dastlabki 9 oyiga oid 2,3 mln tonnalik umumiy ko'rsatkich ham unga tegishli deb sanalgan mahsulotlar yig'indisi bilan mos kelmaydi [12, 29-b.]. Mazkur tafovut qazib olish va qayta ishlash mahsulotlarining aralashtirilishi yoki turli statistik guruhlarning birlashtirilishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin, ammo birlamchi jadvalsiz uning sababini qat'iy belgilash mumkin emas. Shu bois ushbu umumiy hajm maqolaning asosiy dalillash tizimiga kiritilmadi.

Resurslar to'g'risidagi baholarda ham isbotlangan zaxiralar, qazib olinadigan zaxiralar va prognoz resurslarini farqlash zarur. Ularni bitta ko'rsatkich sifatida qo'llash kelajakdagi ishlab chiqarish imkoniyatlarini ortiqcha baholashga olib kelishi mumkin. O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimovning resurslar bilan ta'minlanganlik muddatiga oid fikrlari aynan o'z davrining iqtisodiy va statistik sharoitiga tegishli tarixiy baho sifatida saqlanadi [2].

1991–2007-yillardagi islohotlar neft-gaz sanoatini milliy iqtisodiy siyosatning faol vositasiga aylantirishga xizmat qildi. Tarmoqdagi o'zgarishlarning asosiy natijasi ishlab chiqarish hajmlarining o'sishi bilangina cheklanmaydi. Resurslardan foydalanishga doir qarorlarning milliy darajada qabul qilinishi, ichki ta'minot vazifalarining ustuvorlashuvi va qayta ishlash imkoniyatlarining kengayishi ham muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Biroq muayyan davrda importga qaramlikning kamayishi kelajakda ham neft-gaz mustaqilligi avtomatik ravishda saqlanishini anglatmaydi. O'rganilayotgan davr natijalarini o'sha yillardagi ishlab chiqarish, talab, investitsiya va infratuzilma sharoitlari doirasida baholash tarixiy xulosalarning aniqligini ta'minlaydi.

Xulosa

Birinchidan, davlat mustaqilligi O'zbekistonning mavjud yoqilg'i-energetika resurslarini milliy manfaatlar asosida boshqarish imkonini yaratdi. Neft va gaz sanoatining respublika tasarrufiga o'tishi siyosiy suverenitetning iqtisodiy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Ikkinchidan, 1992-yilda davlat konserni va milliy korporatsiyaning, 1998-yilda esa milliy xolding kompaniyasining shakllantirilishi tarmoq boshqaruvini bosqichma-bosqich qayta tashkil etishning asosiy bosqichlari bo'ldi. Ushbu jarayon qazib olish, qayta ishlash, tashish va sotish faoliyatini o'zaro muvofiqlashtirishga qaratildi.

Uchinchidan, konlarni o'zlashtirish va qazib olish imkoniyatlarini kengaytirish ichki yoqilg'i ehtiyojlarini ta'minlash hamda neft importiga qaramlikni kamaytirishda muhim o'rin tutdi. Ishlab chiqarish ko'rsatkichlaridagi o'sish neft mustaqilligiga erishishga qaratilgan siyosatning iqtisodiy natijalaridan biri bo'ldi.

To'rtinchidan, qayta ishlash quvvatlari va gaz-kimyo ishlab chiqarishining rivojlanishi xomashyo bazasidan samaraliroq foydalanish imkoniyatlarini kengaytirdi. Buxoro neftni qayta ishlash zavodi, Farg'ona zavodining rekonstruksiyasi va Sho'rtan gaz-kimyo majmuasi ushbu yo'nalishdagi muhim loyihalar bo'ldi.

Beshinchidan, xorijiy investitsiyalar, mahsulot taqsimotiga oid bitimlar va texnologik hamkorlik tarmoqni modernizatsiya qilishning muhim vositalariga aylandi. Gaz transporti va saqlash infratuzilmasining rivojlanishi esa ishlab chiqarish imkoniyatlarini ichki ta'minot hamda eksport bilan bog'ladi.

Oltinchidan, neft-gaz mustaqilligini baholashda resurslarga egalik, ishlab chiqarish, qayta ishlash va yetkazib berish imkoniyatlarini birgalikda hisobga olish lozim. Statistik ma'lumotlarning qamrovi, manbalarning to'liqligi hamda reja va amaliy natijalarning farqlanishi tarixiy tahlilning ishonchliligini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar

1. Karimov I.A. O'zbekistonning 16 yillik mustaqil taraqqiyot yo'li. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi, Vazirlar Mahkamasi va Prezident Devonining O'zbekiston mustaqilligining 16 yilligiga bag'ishlangan majlisidagi ma'ruza. 2007-yil 30-avgust. — Toshkent: O'zbekiston, 2007. — B. 13–15.
2. Karimov I.A. O'zbekiston XXI asr bo'sag'asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari. — Toshkent: O'zbekiston, 1997. — B. 233–234.
3. O'zbekiston Respublikasi. Qonun va farmonlar. — Toshkent, 1992. — B. 198.
4. "O'zbekneftgaz" Milliy xolding kompaniyasining joriy arxivi. 1998-yil uchun hisobot. — B. 1–2; shuningdek, shu hisobotning ishlab chiqarish ko'rsatkichlariga oid ma'lumotlari.
5. O'zbekiston neft va gaz jurnali. — 1998. — № 3. — B. 6.
6. O'zbekiston neft va gaz jurnali. — 1998. — № 5. — B. 8.
7. "O'zbekneftgaz" Milliy xolding kompaniyasining joriy arxivi. 1997-yil uchun hisobot.
8. O'zbekiston neft va gaz jurnali. — 1998. — № 4. — B. 21.
9. Xalq so'zi. — 1996-yil 15-iyun.
10. O'zbekiston ovozi. — 1996-yil 24-sentabr.
11. Ekonomicheskiy vestnik Uzbekistana. — 2004. — № 7–8. — S. 34, 40–41.
12. Ekonomicheskoye obozreniye Uzbekistana. — Toshkent, 2008. — S. 18, 29.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 3-maydagi PF-393-son "O'zbekiston neft va gaz sanoati davlat konserni 'O'zbekneftgaz'ni tashkil qilish to'g'risida"gi Farmoni.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992-yil 23-dekabrdagi PF-518-son "O'zbekiston neft va gaz sanoati davlat konsernini neft va gaz sanoati ('O'zbekneftgaz') milliy korporatsiyasiga aylantirish to'g'risida"gi Farmoni.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

15. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 15-dekabrdagi 523-son "'O'zbekneftgaz' milliy xolding kompaniyasini tashkil etish va uning faoliyati masalalari to'g'risida"gi qarori.
16. O'zbekiston Respublikasining 2001-yil 7-dekabrdagi 312-II-son "Mahsulot taqsimotiga oid bitimlar to'g'risida"gi Qonuni.
17. O'zbekiston Respublikasining 2002-yil 13-dekabrdagi 444-II-son "'Yer osti boyliklari to'g'risida'gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga o'zgartishlar va qo'shimchalar kiritish haqida"gi Qonuni.
18. "O'zbekneftgaz" AJ. Jamiyat tarixi. Rasmiy korporativ axborot.
19. LUKOIL. LUKOIL Signs a Production Sharing Agreement on the Kandym-Khausak-Shady Project in Uzbekistan. Press release. June 16, 2004.
20. "O'zbekneftgaz" AJ. Muborak gazni qayta ishlash zavodi. Korxona faoliyati va tarixi to'g'risidagi rasmiy ma'lumot.

Mualliflik huquqi egasi tomonidan ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.